A represión franquista en Galicia

Actas dos traballos presentados ao

Congreso da Memoria

Narón,
4 a 7 de decembro de 2003

A represión franquista en Galicia
Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria
Narón, 4 a 7 de decembro de 2003

1ª edición: maio 2005

Deseño e maquetación: Edicións Embora
Ilustración da portada: Alberto Toval

Depósito Legal:

"En camiño de rexeneración...": cárcere e traballo na provincia de Ourense

Domingo Rodríguez Teijeiro
Universidade de Vigo

A articulación do sistema Penitenciario en Ourense

Unha primeira cuestión a ter en consideración para achegarnos á articulación do sistema penitenciario franquista é a existencia, como ocorre na totalidade do proceso represivo, de dous períodos ben diferenciados. O primeiro deles, o que se coñece como "o terror quente", estenderíase o longo de toda a fase de golpe de estado que iría dende o 18 de xullo ata finais de 1936 cando, despois de fracasar a ofensiva sobre Madrid, comeza a impoñerse entre os sublevados a perspectiva dunha longa guerra. Evidentemente, esta primeira fase céntrase xeográficamente naquelas zonas do territorio onde os golpistas se fan co poder dende os primeiros momentos ou ben aquelas outras que son conquistadas rapidamente. Neste espacio asístese a un proceso de atomización e provincialización da administración e, no tocante ó proceso represivo, este adquire un carácter "local" ou, o que é o mesmo, van ser aquelas persoas afíns ós sublevados as que en cada cidade, vila ou pobo, procedan á identificación e represión dos desafectos, agora ben, sempre baixo o control e dirección da máxima autoridade militar provincial.

O longo desta primeira etapa non é posible falar da existencia dun sistema penitenciario centralizado; a Xunta de Defensa Nacional non vai elaborar ningunha disposición que directamente faga referencia a esta materia e, no ámbito normativo será o intre de maior aplicación daquela máxima de que seguían en vigor todas aquelas normas que non foran expresamente derrogadas. No marco desa represión "local", na que represores e reprimidos se coñecen persoalmente, aproveitaranse as infraestructuras existentes ou se procede a habilitar outras nos máis variados lugares para dar acollida o elevado número de detidos: os depósitos municipais, as prisións de partido ou a prisión provincial, con diferentes espacios anexos cada unha delas en forma de prisións provisionais ou habilitadas, que acollen ós detidos gobernativos que se atopan á espera de que as súas "responsabilidades" sexan clarexadas.

No penitenciario mantense, pois, o esquema existente con anterioridade no que a Prisión Provincial actúa como centro da organización a nivel provincial e, dado que aínda non se reconstruíu o sistema nos seus espacios centrais, quen vai asumir a súa dirección será o Comandante Militar da capital e con posterioridade o Gobernador Civil e, no seu caso, Delegado da Orde Pública. Este será o proceso que ten lugar na provincia ourensá. Se inicialmente o Gobernador Militar é a quen se dirixe o Director da Prisión Provincial para buscar solución ós graves problemas de espacio ocasionados pola inxente cantidade de detidos, con posterioridade será o Gobernador civil quen se fará cargo de dirixir e controlar todos aqueles asuntos directamente relacionados co ámbito penitenciario.

O rápido triunfo dos sublevados na provincia de Ourense e a inmediata organización polos militares dos concellos, Deputación e Goberno Civil dará paso a un proceso represivo que se leva a cabo de maneira constante, sistemática e metódica. Este proceso de depuración será controlado polos xefes do exército que se constitúen na máxima autoridade provincial e que, nos momentos iniciais, contarán con unha ampla autonomía na configuración dos aparellos represivos. Nese proceso de represión local que sinalabamos máis arriba, as autoridades locais designadas polos militares nas vilas, a Garda Civil, os párrocos e os elementos civís que por moi diversas razóns colaboran cos sublevados serán os responsables de levar á cadea a un elevado continxente de presos que debe ser absorbido polo entramado penitenciario provincial. Certamente, como sinala Grandío para o caso de A Coruña, tamén en Ourense é escasa a información institucional existente para as dúas últimas semanas do mes de xullo[1]. Nembargantes, os poucos datos dispoñibles permiten afirmar que, sen dúbida, as máximas autoridades militares na provincia dirixiron dende o primeiro momento o labor represivo e procuraron atopar solución ó problema máis acuciante que implicaba o elevado número de detidos: atoparlles aloxamento. Neste senso é significativo que sexa o Comandante Militar da Praza de Ourense quen, transcorridos unicamente cinco días dende o trunfo do golpe, autorice ó Director da Prisión Provincial a desprazarse a vila de Celanova coa finalidade de "reconocer e informar si el edificio del Convento de San Rosendo reúne condiciones para prisión provisional", o tempo que solicita das autoridades desa vila que lle presten toda a axuda necesaria en ben do servicio[2].

A de Celanova vai ser a primeira prisión habilitada ou provisional que se constitúa na provincia de Ourense, chegando os primeiros reclusos trasladados da Provincial o 26 de xullo, data en

que tamén comezan a ser trasladadas ás mulleres cara a Bande, converténdose os baixos da casa do Concello desta vila, a partir de entón e ata o remate da guerra, en prisión de mulleres.

Pero xa dende os primeiros días de agosto o gobernador civil se fai cargo do control absoluto sobre as excarceracións, ordenando que ningún detido sexa posto en liberdade sen a súa autorización por escrito; deixando meridianamente claro que calquera proposta neste senso deberá serlle presentada acompañada dos informes pertinentes que lle sirvan de xustificación e, incluso no caso de tratarse de simples conduccións de detidos solicitadas polas autoridades das que dependen, deberá quedar constancia escrita na Prisión sobre a forma en que esta se leva a cabo[3]. Pero non se vai limitar o labor do Gobernador a exercer ese control directo sobre os detidos que se atopan baixo a súa autoridade, senón que asume de inmediato a dirección e xestión de todos aqueles a aspectos que conforman a vida penitenciaría: dende o meramente administrativo como o nomeamento de gardas interinos ou dispoñer o cese do farmacéutico oficial para nomear outro no seu lugar, ata aspectos de carácter ideolóxico ou moral como ordenar que "todos los domingos y días festivos de precepto, por el capellán se diga Misa en ese establecimiento"[4].

Cando a partir do mes de novembro a Xunta Técnica do Estado comeza a dictar distintas disposicións legais que pretenden articular unha organización centralizada que asuma a tarefa de dirixir, con criterios unificados, os centros penitenciarios existentes –algo que se impulsa inicialmente coa creación da figura do Inspector Delegado de Prisións, quen se arrogaría a totalidade das atribucións nesta materia, e que comeza a tomar forma normativa a través da restauración en toda a súa integridade do Regulamento do Servicio de Prisións de 1930[5]–, os Gobernos Civís mostraranse moi remisos a ceder as competencias que asumiran neste terreo. A partir deste intre pódese sinalar que comeza a segunda fase do proceso represivo que indicábamos ó comezo. Enfrontados as necesidades que se derivan da maior actividade dos Tribunais Militares, xunto coa progresiva ocupación de maior espacio territorial, a provisionalidade e atomización imperante no sistema penitenciario ata o momento non resultan xa operativas, faise imperiosamente necesario articular un novo sistema capaz de dar resposta ó constante incremento no número de detidos, prisioneiros de guerra e penados.

No verán de 1937, cando a "xustiza ó revés" de que falara Serrano xa se ten imposto sobre o "terror quente", comezarán a aparecer novos centros de Reclusión na provincia de Ourense: o Mosteiro de Oseira en San Cristovo de Cea, xunto co "hospital

vello" na céntrica praza das Mercedes da capital; ó tempo tamén a totalidade das prisións de Partido, ata un total de dez, comezan a actuar como habilitadas para dar acollida tanto a presos preventivos, gobernativos, como a penados[6]. A estes centros haberá que sumar aqueles que se irán creando conforme se proceda a unha explotación racional da man de obra penal, sendo o primeiro deles o establecido para a construcción do cuartel militar de El Cumial, nos arredores da capital, que funcionará como prisión habilitada e campo de traballo entre novembro de 1937 e setembro de 1938.

Unicamente dende a creación do Ministerio de Xustiza en 1938 e no seu seo da Xefatura do Servicio Nacional de Prisións, pódese dicir que se comeza a lexislar con carácter xeral e definitivo para a organización e control do sistema penitenciario, entre outras cousas, porque xa a esas alturas do conflicto a poboación penal da España nacional constitúe un problema de primeira magnitude. So a partir dese intre se pode considerar definitivamente superado ese inicial carácter provisional e urxente. Precisamente poucos meses despois de constituírse a Xefatura do Servicio Nacional de Prisións, a prisión do Mosteiro de San Salvador en Celanova deixa de ter a consideración de habilitada para transformarse en Central actuando con total independencia da Provincial; xa non estará destinada a partir de entón a dar acollida ós reclusos producto da represión na provincia senón que forma parte das medidas adoptadas para paliar o inxente problema que se xera a partir da represión posterior á toma polas forzas de Franco da fronte norte e, especialmente de Asturias. Como Prisión Central a de Celanova está destinada a dar acollida unicamente a penados, é dicir a aqueles reos que sufriran o correspondente consello de guerra y que xa tiñan sentencia firme; o que tamén se pode entender como unha forma de comezar a adecuarse ás disposicións do Regulamento de Prisións no que se establecía que este tipo de centros estaban destinados unicamente ó cumprimento das penas, quedando as provinciais para os presos preventivos e condenados a menos de un ano.

Pero a Prisión Central de Celanova vai poñernos en relación tamén co amplo sistema concentracionario que se crea en Galicia para proceder á clasificación e subseguinte clarificación das "responsabilidades" adquiridas polos presos procedentes de Asturias, un sistema que estará en pleno funcionamento e ó máximo do seu rendemento na segunda metade do ano 1937 e a primeira de 1938. Ata un total de sete campos (Cedeira, Ferrol, Muros, Rianxo e Camposancos creados entre finais de xullo e principios de agosto de 1937; Ribadeo e Santa María de Oia postos en marcha despois da ocupación de Xixón), con diferentes funcións, serán constituídos para proceder á liquidación do problema[7] e, a

partir deles, vai deseñarse unha complexa estructura na que van participar os Tribunais Militares e as Prisións, e que presenta un acabado grao de organización, sendo o seu funcionamento calquera cousa menos improvisada.

Xa dende o mes de febreiro de 1938 comezan a chegar á aínda Prisión Habilitada de Celanova sucesivos continxentes de reclusos que proceden de Asturias, algúns deles en tránsito cara ó Campo de Concentración de Camposancos, pero a maior parte son penados que veñen a extinguir a súa condena neste centro de reclusión, esa será a razón pola que no mes de maio se tome a decisión de proceder ó seu cambio de categoría. Pero a partir de xuño en Celanova ingresarán tamén os condenados nos Consellos de Guerra que se celebran en Camposancos[8].

A magnitude que acada o problema penitenciario a partir da metade de 1937 determinará que de xeito progresivo se dean novos pasos cara configuración do sistema: se comeza por completar as diferentes escalas de funcionarios de prisións, disponse a realización de convenios con comunidades de relixiosas para atender aspectos da vida cotiá dos diferentes centros –sendo nas prisións de mulleres de xeito practicamente absoluto– e se establece unha xerarquía de autoridades –Directores, Inspectores Rexionais, Xefatura do Servicio Nacional– que configuran un organigrama administrativo autónomo, organizado e centralizado; a esto haberá que sumar disposicións que, como a creación dun ficheiro de reclusos e a do Padroado Central para a Redención das Penas polo Traballo, deixan –a finais de 1938– practicamente perfilado o que será o sistema penitenciario do primeiro franquismo. Nembargantes continúan a ser moi variadas, as autoridades que exercen influencia sobre a poboación reclusa; inclusive, en certa medida, pódese falar dunha soterrada loita entre Gobernadores Civís, Delegados da Orde Pública e, máis adiante, o propio Coronel Inspector Delegado de Campos de Concentración, a propósito de que autoridade é a pertinente para ter á súa disposición os presos gobernativos[9].

Traballar para se redimir

O incremento exponencial no número de prisioneiros de guerra e presos políticos a medida que se produce o avance das tropas franquistas e, en particular, a ofensiva na fronte do norte, enchen os cárceres de detidos e condenados. Este feito, está na base da decisión de regular lexislativamente o traballo dos presos e prisioneiros e así será recoñecido no Decreto nº 281 de 28 de maio de 1937, unha disposición de urxencia que trata de introducir algo

de orde en momentos nos que as "circunstancias actuales de la lucha y (...) la complejidad del problema, impiden (...) dar solución definitiva a la mencionada conveniencia [de regular o destino e tratamento dos presos]"[10].

No decreto citado se anticipaban algúns dos principios que despois configurarían o sistema para a redención das penas polo traballo. Nun claro exercicio de cinismo o Novo Estado en cernes facía extensivo ós prisioneiros "roxos" o dereito o traballo que recollía o punto quince do programa de FET y de las JONS, "en cuanto no se oponga, en su desarrollo, a las previsiones que, en orden a vigilancia merecen, quienes olvidaron los más elementales deberes de patriotismo"; pero tamén se deixaba entrever que o obxectivo real non era tanto o recoñecemento dun dereito cuxos fins, dicía, poderían verse total ou parcialmente incumpridos "ante la pasividad que adoptasen sus seglares", como diminuír a carga que para as arcas do novo réxime supoñía o seu mantemento e aliviar a situación de desamparo na que quedaban as súas familias, máis que por humanitarismo, en realidade por temor a un maior deterioro social na retagarda. Corresponde á Inspección Xeneral [Delegada] de Prisións e ós xenerais xefes de Corpo de Exército que teñen baixo a súa custodia ós prisioneiros, formar relación dos que tiñan recoñecido este dereito comprensiva da súa filiación, datos familiares e situación económica.

Como norma xeral, o texto lexislativo establecía que os presos traballarían como peóns, pero a discreción dos seus respectivos xefes e por conveniencias do servicio, poderían "ser utilizados en otra clase de empleos o labores en atención a su edad eficacia profesional o buen comportamiento". Tamén se establecía o xornal devengado, que sería, para os peóns, de dúas pesetas diarias, das que 1,50 se destinarían á súa manutención, entregándoselles os cincuenta céntimos restantes ó rematar á semana. No caso de que se tratase dun home casado con esposa en "zona nacional" e que carecese de bens propios ou medios de vida, se incrementaría o xornal ata as catro pesetas, sumándose unha máis por cada fillo menor de quince anos ou maior incapacitado para traballar; cantidades estas últimas que se entregarían directamente ás familias.

Nesta cuestión do traballo dos presos, como en tantas outras na fase de "Estado Campamental" do novo réxime, a norma virá sempre despois da realidade práctica coa finalidade de sancionar e regular esta. Debemos ter en conta que xa con bastante anterioridade á promulgación do decreto polo que se lles recoñecía o dereito ó traballo, os presos serían empregados en moi diversas ocupacións, aínda que en número relativamente pequeno; en Ourense, dende o verán de 1936 algúns reclusos da prisión provin-

cial realizarán obras ou traballos de carácter municipal, unha brigada de traballo será destinada ó acuartelamento da cidade e, incluso, contribuirán á reconstrucción do Mosteiro de Oseira e á súa posterior transformación para empregalo como prisión habilitada. Non é preciso sinalar que moitos dos traballos que realizan os reclusos ourensáns, sobre todo aqueles significados como esquerdistas, os mestres ou profesionais liberais non buscaban como finalidade obter unha utilidade práctica inmediata, máis ben pretendían a humillación pública destes presos, ó expoñelos ó escarnio e a burla dos seus concidadáns.

Pero a partir da disposición normativa comentada e cando no mes de xuño de 1937 se constitúa a Comisión para a creación de Campos de Concentración comezará de xeito sistemático o proceso de creación de batallóns de soldados traballadores nos diferentes campos de concentración. No sistema de clasificación que se establece nos campos existían catro categorías que determinaba o futuro destino do prisioneiro: A, afecto (Ad, afecto dubidoso); B, desafecto sen responsabilidades penais probadas; C e D, mandos do exército republicano, responsables políticos e sindicais, criminais. A partir desas catro posibles clasificacións e dende o punto de vista das "responsabilidades" poderían darse tres supostos: con responsabilidade, sen responsabilidade e sospeitosos. No caso de que se apreciasen responsabilidades no detido –os clasificados nos grupos C e D– e si este conseguía librarse do "paseo", quedaba de inmediato a disposición do Xulgado Militar correspondente para abrir dilixencias que remataban no Consello de Guerra e, se do mesmo resultaba unha condena de reclusión eran trasladados a prisión. Os que se consideraban sospeitosos –grupos Ad e B–, deberían ser trasladados a aqueles "lugares y campos" establecidos pola autoridade militar para proceder a ampliar a información sobre os mesmos; unha vez clarexada a súa situación quedaban incluídos nun dos outros grupos coas consecuencias que do mesmo se derivaban. No caso dos que non tiñan responsabilidade –grupo A– existían dúas posibilidades en función de si estaban ou non en idade militar, no primeiro caso quedaban a disposición das autoridades militares que decidían se pasaban a formar parte das diferentes unidades do exército ou ben eran destinados a Batallóns de Soldados Traballadores –xunto cos clasificados nos grupos Ad e B que se encontraban en idade militar–; no segundo caso, eran postos en liberdade, que podía ser plena ou sometida á obriga de se presentar ás autoridades do seu lugar de residencia[11].

A constitución Batallóns de Traballo con aqueles quintos que, despois de pasar a correspondente depuración de responsabilidades, non espertaban confianza ós mandos militares, xunto ós

prisioneiros de guerra era unha práctica que –cando menos oficialmente– xa se viña desenrolando dende a publicación do decreto concedendo o dereito o traballo ós presos. No preámbulo do mesmo sinalábase a existencia de prisioneiros e presos "en número considerable que, sin una imputación específica capaz de modificar su situación de simples prisioneros y presos les hace aptos para ser encauzados en un sistema de trabajo que represente una positiva ventaja", sinalando ademais que teñen a consideración de persoal militarizado atopándose suxeitos ó "Código de Justicia Militar y al *Convenio de Ginebra de 27 de junio de 1929* (sic)"[12].

No ámbito penitenciario a posta en marcha do sistema de traballo tardaría máis tempo en levarse a cabo e, de feito, ata 1942 non se pode considerar establecido na súa forma definitiva. O primeiro paso consistirá na creación do sistema de redención de penas polo traballo e do Padroado encargado da súa xestión en outubro de 1938[13] e, a partir de entón, este sistema vai converterse no eixe básico da solución ó problema xerado pola inxente cantidade de presos políticos. Incialmente se establecía que a cuantía da redención de condena sería de un día por cada día traballado "con rendimiento real no inferior al de un obrero libre" ó tempo que se mantén o sistema de retribucións recollido no decreto de 5 de maio de 1937. Como norma para seleccionar os reclusos traballadores establecerase á duración da condena, dándose preferencia ós que teñan penas máis leves, sempre por baixo dos doce anos e un día, algo que para o Padroado constitúe un auténtico "interés nacional" xa que o que se pretende é "incorporar rapidamente a las tareas de engrandecimiento patrio a aquellos reclusos que están en condición de redimir prontamente su pena, volviéndolos a su hogar y a su trabajo libre"[14]. Pero tamén se pretende que, ademáis da xestión administrativa do traballo dos reclusos, o Padroado Central e as Xuntas Locais que crea este procuren "el mejoramiento espiritual y político de las familias de los presos y de estos mismos"; porque a función do sistema vai máis aló da simple explotación laboral, posto que a través do traballo se busca reeducar, resocializar ós reclusos e ós seus familiares nos principios ideolóxicos básicos do novo Estado.[15]

O primeiro paso que se da para a explotación laboral da man de obra penal será a súa clasificación e inclusión no chamado "Fichero Fisiotécnico", a través da elaboración dunha ficha a cada penado na que constan o seu nome, idade, natureza, nome dos pais e profesión ou oficio detallando a especialidade. A función deste ficheiro é clara, proporcionar "al Estado, a las Corporaciones y a las Empresas, así oficiales como particulares, gran número de trabajadores que, de no ser así, por su condición de reclusos, habrían de

permanecer inactivos"[16], creando unha lista cun total de 21 industrias subdivididas en 602 grupos ou oficios. A partir deste ficheiro establécense as posibilidades para o emprego da man de obra: obras públicas e municipais que son realizadas preferentemente a través das Colonias Penitenciarias Militarizadas; traballos na industria, sexan traballos para ó Estado ou particulares fóra da cadea (fábricas, talleres ou minas, fundamentalmente), desenrolados polos Destacamentos Penais; traballos agrícolas e forestais e traballos de construcción de vivendas promovidos pola Dirección Xeral de Rexións Devastadas.

Dende outra perspectiva, a redención de penas vai converterse, en última instancia, nun importante instrumento de propaganda do novo réxime cara ó exterior: a reducción das condenas, a atención que se presta ás familias dos presos, a súa fundamentación última na teoloxía, etc.., serán difundidas a través dos diferentes consulados a multitude de países de modo que, como acertadamente expoñía Antonio Nadal, a más cruel represión transfórmase nunha das grandes obras sociais do réxime[17]. Tamén actúa o sistema de traballo como un importante mecanismo de control social que comeza xa cos requisitos esixidos na selección dos reclusos, pois non se pode dubidar de que a esperanza na progresiva diminución da pena ata a final redención serve para orientar a conducta dos reclusos –e as súas familias– na dirección desexada polo réxime, impedindo por esta vía as posibles manifestacións de disidencia sen necesidade de recorrer permanentemente á represión cos costos engadidos que esta supón.

Os campos de traballo na provincia de Ourense: Casaio

Na provincia de Ourense poderemos encontrar as diferentes formas de explotación da man de obra penal que sinalábamos no punto anterior. A primeira fase de traballo dos reclusos decidida polas autoridades militares e civís provinciais nos primeiros momentos da guerra, como queda dito, responde máis á vontade de humillar o vencido que á de obter un beneficio económico directo, o que determina que os presos da provincial sexan empregados en varrer as rúas da capital, reparar o pavimento e as conduccións de auga ou ben baldear os excrementos que os animais deixaban os días de feira.

Pero xunto a este tipo de "traballos", outro tipo de ocupacións como a reconstrucción do mosteiro de Oseira ou os traballos que dende 1937 un grupo de presos leva a cabo no Cuartel de San Francisco e no campo de tiro de O Cumial entrarán, con posterioridade, no ámbito de aplicación do decreto de 5 de maio de 1937 que

reconecía o dereito o traballo dos presos e prisioneiros de guerra. Inicialmente baixo este réxime e, máis tarde, acollidos o sistema de redención de pena os reclusos ourensáns levarán a cabo obras públicas de carácter municipal ou participarán en traballos para ó bispado como as reparacións que se levan a cabo na da catedral e a edificación do seminario de Ervedelo. Ademais de continuar as obras de O Cumial ata que en marzo de 1938 foron substituídos polo Batallón de Soldados Traballadores nº 21.

Nembargantes, o gran centro de traballo na provincia non se constituiría ata ben entrada a posguerra e, a diferencia dos anteriores, encontraríase moi distante da capital provincial: o Destacamento Penal de Minas de Casayo.

No sistema de redención de pena polo traballo, os Destacamentos Penais realizaban aquelas obras estatais ou contratadas por empresas privadas que eran cualificadas como de "interese nacional". Dado que no traballo coincidían persoas en liberdade e reclusos establecíanse unha serie de requisitos para escoller a estes últimos: a superación dos exames de relixión, menor condena, non pertencer ó partido comunista ou á masonería, etc., e eran destinados ós mesmos a petición propia. En 1940 sinalaba o Padroado a existencia dun total de setenta destacamentos nos que estaban empregados 5.155 traballadores, nese ano eran destinados a tarefas de "reconstrucción nacional" (casos de Brúnete, Belchite, Teruel, Potes e Oviedo); construcción de liñas férreas (nos traballos do ferrocarril Madrid-Galicia existían dous destacamentos) e tamén a traballos de minería (en Asturias había tres destacamentos; dous en León; e un en Galicia, en Silleda dedicado á extracción de estano).[18]

A estructura definitiva da articulación dos destacamento penais non se conseguiría –do mesmo xeito que ocorre con todo o sistema de redención– ata o ano 1942, cando se procede a refundir a inxente cantidade de disposicións que foran promulgadas para organizar as múltiples actividades, institucións e empresas que requirían man de obra penal. Nese ano vai crearse no seo do Padroado unha Sección de Destacamentos Penais que asume a xestión de todos aqueles aspectos que, dun ou doutro xeito, se relacionaban con eles e que procederá a establecer unha nova clasificación dos mesmos atendendo ó tipo de entidade para a que realizan o seu labor: Estado, Provincia, Municipio ou empresas particulares; crearanse deste xeito seis seccións: Rexións Devastadas, Servicio Militar de Pontes e Camiños de Cataluña, Obras Públicas, Metalurxia, Obras de Construcción e Industrias varias.[19]

Aínda que na relación anterior non se fai referencia directa os traballos de minería, era esta unha ocupación na que os penados traballadores foran empregados dende os primeiros momentos da

posta en marcha do sistema de redención e que, ademais, será sempre unha ocupación moi positivamente valorada dende o Padroado dado o grande rendemento que se obtiña da mesma. O emprego dos destacamentos para poñer en explotación diferentes industrias mineiras e, polo tanto, a cualificación deste tipo de traballos como de "interese nacional" cabe entendelo nun dobre sentido: primeiro polo interese do Estado en incrementar a producción no marco da política económica autárquica, sexa coa intención de substituír importacións o ben xerar as tan escasas pero necesarias divisas[20]; en segundo lugar, polo enorme impacto que a represión tivo sobre os mineiros, algo que os propios responsables do Padroado poñen de manifesto cando sinalan na memoria do ano 1940 que o das minas era un tipo de traballo moio apropiado para os reclusos "pués así como en otros oficios hay un paro forzoso más o menos importante, en la minería hay escasez de obreros especializados libres, en tanto que en las cárceles existían muchos mineros inactivos".[21]

Os penados que redimían condena nos destacamentos recibirían, segundo estipulaba a normativa, un xornal que estaría en función do que se pagaba na localidade onde se ubicaba o mesmo ós traballadores libres que desenrolaban a mesma actividade. Ademais se lles recoñecía o plus de carestía de vida e de cargas familiares, así como os subsidos existentes, a participación nos beneficios da empresa, unha gratificación por especial comportamento, o plus de distancia e as horas extraordinarias. Cando os reclusos eran contratados por empresas privadas, os xornais e pluses eran abonados por estas ó Padroado, este entregaba ós reclusos e as súas familias as cantidades establecidas sendo a diferencia reintegrada á Facenda Pública en concepto de indemnización polos danos de guerra[22]. Así mesmo, as empresas contratantes estaban obrigadas a remitir mensualmente un informe sobre o rendemento de cada recluso e, en función do mesmo, cando se apreciaba "ineptitud profesional" nalgún deles era de inmediato enviado á súa prisión de orixe sendo sustituido por outro; pola contra, se do informe se derivaba a apreciación de "resistencia en el trabajo" este recluso era de inmediato trasladado a unha prisión de castigo.[23]

As anteriores eran, en síntese, as bases que rexían o desenrolo da actividade laboral dos reclusos destinados ó Destacamento Penal de Minas de Casayo. Este comeza a súa andadura o 9 de setembro de 1942 cando o enxeñeiro da empresa *Montes de Galicia S.A.* solicita do Padroado a concesión de sesenta e dous reclusos-traballadores: 29 mineiros perforadores, 29 mineiros axudantes e 4 para servicios axuliares, para que se incorporen á explotación de

volframio que esta empresa ten na ourensá Serra do Eixe. Aprobada a solicitude, se lle indican á empresa as condicións para a cesión da man de obra, entre as que destacan: ingresar mensualmente e por anticipado nas contas do Padroado o importe dos seguros sociais obrigatorios e a "cantidad global a que se calcule puedan ascender los gastos para atender puntualmente al pago de las asignaciones a los reclusos", establecendo que o xornal sería o mesmo que contemplan as bases de traballo para os obreiros libres nas mesmas especialidades e en todo caso nunca inferior a 8 ptas.; a vixilancia dos reclusos debería se organizada pola propia empresa –designando o Director da Prisión Provincial un funcionario para facerse cargo da parte administrativa–; establecíase nun mes o prazo para que os reclusos foran efectivamente empregados no traballo e, de non ser así, serían devoltos ás súas prisións de orixe dándose por cancelado o contrato e correndo a empresa con todos os gastos que se ocasionaran.[24]

A empresa concesionaria actuará con celeridade para satisfacer as anteriores esixencias, construíndo en breve prazo as instalacións do que será o destacamento. Serán tres edificios, o primeiro destinado a acoller os reclusos: unha construcción en pedra e madeira illada na que se integran dormitorio, comedor, cuarto de aseo, cociña e despensa; o segundo para aloxar a garda e o terceiro destinado á oficina e aloxamento do Xefe do Destacamento. Con posterioridade, e en función do progresivo incremento no número de reclusos-traballadores –xa que pronto a empresa comeza a solicitar mais, ata situarse no ano 1944 no quinto lugar entre os noventa e seis destacamentos existentes en España polo número de reclusos empregados, o que derivaría tamén nun incremento correlativo no número de funcionarios destacados– se construirán dous novos barracóns e se axeita un pequeno local para que cumpra a función de enfermería, destinándose outro a calabozo. E para vixiar tanto o recinto como os reclusos destinase un pequeno destacamento da Garda Civil, composto por un cabo e seis números.[25]

O destacamento, do mesmo xeito que o resto das prisións, rexerase polo disposto no Regulamento Orgánico do Servicio de Prisións de 1930 –coas modificacións realizadas dende o comezo da guerra. En xeral, da documentación conservada parece deducirse que no tempo en que permanece en funcionamento entre os reclusos se mantén un elevado grao de disciplina. Aínda que os penados non pernoctan en ningunha prisión, como ocorría noutros casos, as condicións do destacamento, situado nun lugar illado e afastado de calquera núcleo de poboación, considerase que "favorecen el orden total (...) y se consigue la mejor disciplina de los presos"[26]. Non cabe dúbida que as esixencias que se establecían

para acceder a redención de pena, como xa sinalábamos, inciden de maneira importante no mantemento da disciplina e a orde nesta e noutras explotacións.

Tan importante como o mantemento da disciplina era garantir un elevado rendemento da man de obra e esta era unha das funcións que tiña asignado o Xefe do Destacamento, a quen se autoriza a "reexpedir a esa [Prisión] Provincial a todo aquel recluso que por distintas causa y a juicio de dicha jefatura, no merezca redimir pena por el trabajo en este Establecimiento, teniendo en cuenta, ya su conducta, ya su capacidad de labor..."[27]. Serán poucas as ocasións en que se faga uso desta prerrogativa e a maioría das veces será como consecuencia de faltas de "conducta", ou o que é o mesmo, por criterios ideolóxicos, algo que pon de manifesto a intención das autoridades penitenciarias de que o traballo dos presos non rendese unicamente beneficios económicos[28]. Un deses traslados será consecuencia do costume dun preso de blasfemar e por facer propaganda entre os compañeiros contra o cumprimento do precepto pascual, considerado "incorrixible" aproveitase a ocasión para impoñer un "castigo ejemplar"[29]; feito que pon de manifesto a importancia concedida á implantación dos principios ideolóxicos do novo réxime: entre quenda e quenda de traballo tamén queda tempo para continuar co labor apoloxético e coa propaganda relixiosa, aínda que no destacamento de Casaio –quizais pola súa situación de illamento e as dificultades de acceso– non haberá sacerdote algún, facéndose cargo o Xefe do Destacamento desta labor así como da instrucción cultural que segue unha orientación semellante.

Como xa queda indicado, a cifra inicial de sesenta e nove reclusos-traballadores será superada con moito nos case dous anos que permanece en actividade o Destacamento, aínda que non é posible detallar con exactitude o número de reclusos que pasaron polo mesmo –debemos ter en conta que as sucesivas ordes de excarceración así como o costume das autoridades penitenciarias de realizar constantes traslados de presos determinan unha constante entrada e saída nos diferentes centros penitenciarios–, o que si sabemos é que a capacidade inicial dos barracóns era de 120 persoas, unha cifra que non se acada ata marzo de 1943, elevándose a 311 en decembro dese mesmo ano para acadar a cifra máxima en abril de 1944 cando son 356 os reclusos-traballadores existentes. Destaca o feito de que predominen os condenados a penas graves, algo que parece contradicir os principios do sistema, nembargantes, á altura do ano 1943 as mencionadas medidas de excarceración aplicadas nos anos anteriores teñen como consecuencia que unicamente permanezan nas cadeas españolas condenados a

penas grave; o que si constitúe un feito rechamante e que en Casaio, a diferencia de outros destacamentos, en ningún momento van redimir pena reclusos de dereito común.

No momento en que se atopa en pleno rendemento o destacamento, para explotar a mina o traballo se organiza en tres quendas, dúas no interior: entre as 9 da mañá e as 5 da tarde a primeira, e entre as 7 da tarde e as 3 da mañá a segunda; e unha no exterior, con horario partido: de 9 da mañá a 1 da tarde e de 2:30 da tarde ata as 6:30[30]. Nos dous casos, o traballo se realizaba en contacto con obreiros libres de ambos sexos empregados na mina e, en xeral, o traballo dos reclusos considerase de igual rendemento ó destes[31]. A empresa concesionaria vai acollerse escrupulosamente ó disposto en canto ó emprego dos reclusos, agora ben, no tocante os salarios en todo o tempo en que se atopa en actividade o destacamento será sempre o mínimo estipulado de 8 ptas./día.

O interese que ten para o Estado a explotación das minas de volframio leva a que, en liñas xerais, as condicións de vida no destacamento, salvo pola dureza do traballo e do clima, podan considerarse como boas. E rechamante que, mentres noutros centros penitenciarios da provincia os problemas sanitarios –en especial no tocante os medios materiais dispoñibles– sexan de primeira magnitude, en Casaio non teñan esa consideración. Por exemplo, os andazos de tifo ou tuberculose non existen e unicamente foi posible constatar un caso desta última enfermidade. De feito, o interese por manter elevado o nivel de rendemento dos reclusos fará que as peticións realizadas polo Xefe do Destacamento no senso de que se constitúa un Servicio Médico no mesmo sexan atendidas con relativa celeridade polas autoridades penitenciarias e a empresa concesionaria que, progresivamente, aportan o necesario para constituír un pequeno botiquín de urxencia, ademais de médico e practicante reclusos. Así pois as doenzas máis graves que padecen os traballadores de casaio cabe encadralas dentro da categoría de "enfermidades profesionais" ou "accidentes laborais": reumatismos, gripe, contusións, golpes, magulladuras que, no que se pode seguir da documentación conservada, tampouco revisten maior gravidade.

Nembargantes, malia o interese por manter a saúde dos reclusos, a alimentación destes non vai ser todo o axeitada que cabería agardar. O presuposto de que se dispón de 2 ptas por praza e día, complementado cunha partida da empresa destinada a sobrealimentación, servirá para a confección dun rancho que as autoridades penitenciarias cualifican invariablemente como bo, a comida sería "buena, abundante y variada el pan es abundante y se les dan comidas extraordinarias en determinados días festivos"[32].

Pero unha simple ollada ós partes de almacén conservados –e dando por suposto que estes non foran falsificados– serve para constatar que se ben o pan é certamente abundante, escasean a carne e as verduras, o que pon de manifesto unha importante insuficiencia calórica e proteínica en relación co traballo que realizan os presos.

A certa excepcionalidade que presenta o Destacamento Penal de Casaio no referente as condicións de vida dos presos está en relación directa con marco internacional no que se inserta neste intre da súa explotación: a Segunda Guerra Mundial e, máis en concreto o pago das débedas do Réxime de Franco á Alemaña nazi a través do envío de remesas deste importante mineral estratéxico; o que contribúe a explicar a súa consideración como de interese nacional e, en consecuencia, á aplicación da man de obra penal á súa explotación. A importancia do volframio deriva de que a súa elevada densidade (19,2), a súa resistencia á acción dos ácidos e o seu elevado punto de fusión (3.660 graos) que o converten nun material insustituible na fabricación de aleacións para ferramentas e, en especial, na blindaxe de máquinas e outros aparellos bélicos. Na Segunda Guerra Mundial as minas de Casaio serán explotadas directamente polos alemáns –baixo a dirección do enxeñeiro Dr. Georg Bürg– e do valor que para eles tiña este mineral nos da unha idea a importante inversión realizada na súa posta en producción. Para poder transportar o material dende o corazón da "Serra do Eixe" ata a estación de ferrocarril máis próxima tiveron que construír unha estrada –de aproximadamente uns 20 km– que non atravesaba ningunha poboación; construíron tamén un pequeno salto de auga para fornecerse de enerxía; levantaron todo un conxunto de edificacións: cociñas, comedores e vivendas para xefes e obreiros, os barracóns para os reclusos...; unha vez comezaron os traballos de extracción, o elevado consumo de enerxía obrigaría á construcción dunha central térmica na localidade de Sobradelo de Valdeorras que, nembargantes, non chegaría a entrar en funcionamento.[33]

Pero o volframio vai adquirir unha enorme importancia na comarca ourensá de Valdeorras e na súa veciña leonesa de El Bierzo cando, en 1943-44, se libra unha auténtica guerra comercial entre os Aliados e o Eixe polo control da producción deste mineral. Ingleses e alemáns estableceron nos pobos próximos ás explotacións mineiras unha densa rede de colaboradores coa finalidade de comprar tanto mineral como fora posible (nas localidades de Púente de Domingo Flórez, Sobradelo, San Xusto ou Quereño) e en torno a eles foi xurdindo un amplo grupo de axentes secundarios. O pouco volume e moito peso do volframio facilitaban o contrabando do mesmo e o seu elevado prezo no mercado ilegal era un incentivo para este lucrativo negocio, no que tamén participaban os

reclusos que traballaban na mina e que, malia o perigo evidente dada a súa situación, extraían importantes cantidades que logo vendían ó intermediario de turno. Os ingleses pretendían reducir ó mínimo a cantidade de mineral que chegaba ós alemáns –gran parte do conseguido era tirado ó mar–, mentres que estes intentaban recobrar o volframio que saíra na súa maior parte da mina que explotaban en Casaio, pagando dúas veces o seu prezo inicial.[34]

A explotación das minas de volframio do oriente ourensán encóntrase en íntima relación cos diferentes conflictos bélicos ocorridos na primeira metade do século XX: a Primeira Guerra Mundial (1914-1918), a Segunda Guerra Mundial (1939-1945) e a Guerra de Corea (1950-1953). No intre en que rematan os conflictos, a explotación das Minas de Casaio decae posto que, dada a súa ubicación, cabe supoñer un elevado custo de explotación en función das dificultades na extracción, transporte e transformación do mineral que as fan pouco rendibles.[35]

Notas

[1]Algo que na súa opinión é consecuencia dunha predisposición das novas autoridades porque quizás neses intres o descontrol foi máis ben a norma que a excepción. GRANDÍO SEOANE, E. *Vixiancia e represión na Galicia da Guerra Civil. O "Informe Brandariz"*, Sada-A Coruña, Ediciós do Castro, 2001pg. 50.

[2]Arquivo Histórico Provincial de Ourense (A.H.P.OU) Fondo Prisión Provincial. *Correspondencia con organismos oficiales, 1923-42.* Caixa 12.999. Escrito da Comandancia Militar de Ourense con data 25/7/1936.

[3]A.H.P.OU. *Ibidem*. Escrito do Goberno Civil con data 9/8/1936.

[4]Decisión que se xustifica en atención á petición efectuada por varios reclusos establecéndose que ó Oficio relixioso poderían acudir todos aqueles "detenidos que voluntariamente quieran hacerlo". A.H.P.OU. *Ibídem*. Escrito con data 8/9/1936.

[5]O "Reglamento Orgánico de los Servicios de Prisiones" de 14 de novembro de 1930 era restablecido "en toda su integridad" polo Decreto nº 83 de 14/11/1936 que, ó tempo, declaraba sen vigor "todas las disposiciones" posteriores ó mesmo excepción feita das emanadas da Xunta de Defensa e a Xunta Técnica do Estado.

[6]Da existenia de penados nas prisións de partido en datas moi avanzadas da guerra informa un telegrama recibido o 15 de febreiro de 1939 polo que se ordena que "los penados existentes en El Barco y Bande reingresen en la provincial". Archivo del Centro Penitenciario de Pereiro de Aguiar, Ourense (A.C.P.P.OU) *Dirección General de Prisiones. Circulares y otros documentos*.

[7]Algúns destes campos, xunto con outros novos serían empregados en 1939 para solucionar os problemas da xestión dos prisioneiros de guerra e detidos como consecuencia da ocupación de Cataluña e, despóis, do remate da guerra. Sobre este

tema vid., por ej., RODIGO SÁNCHEZ, J. *Los campos de concentración franquistas, entre la historia y la memoria.* Madrid, Sietemares, 2003.

[8]Ó mesmo trasladase nese mes o Tribunal Militar Permanente nº 1 que ata entón exercía as súas funcións en Xixón. Función similar á de Celanova vai cumprir a prisión de Figueirido en Pontevedra, que tamén se converte en Central por estas datas sendo a inmensa maioría dos reclusos da mesma de procedencia asturiana. Así mesmo, aínda que en menor medida, a prisión da Illa de San Simón será empregada nesta tarefa e outras prisións, como a Habilitada de Santa Isabel en Santiago –lugar frecuente de pernocta nos traslados dos detidos– contribúen a darlle solución o problema da enorme cantidade de prisioneiros asturianos.

[9]A clarificación deste concepto será un dos temas recorrentes nas comunicacións entre o Goberno civil e a Dirección da Prisión Provincial de Ourense. Na documentación que se conserva pódese seguir o proceso a través do que, de xeito progresivo, todos os retidos na prisión pasan a depender directamente do Gobernador Civil, coa única excepción daqueles "sujetos a procedimiento judicial de la jurisdicción que sean o penado" A.H.P.OU. *Ibidem*. Escritos con datas 18/9, 2/11/36 e 21/1/1937.

[10]Decreto do Gobierno del Estado de 23/5/1937, B.O.E. de 1/6.

[11]Orde da Secretaría de Guerra de 23/7/1937. B.O.E. de 24/7.

[12]Decreto do Goberno do Estado de 28/5/1937, B.O.E. de 1/7.

[13]Orde do Ministerio de Xustiza de 7/10/1938. B.O.E. de 11/10.

[14]"La selección de los destinos y de los trabajadores", en *Redención*. *Organo del Patronato Central para la Redención de las Penas por el Trabajo*, 22/4/1939, pg. 1.

[15]É importante ter en conta, en relación coa significación ideolóxica do sistema de redención, que este foi creado para ser aplicado unicamente os presos políticos, os comúns só poderían acollerse ó mesmo de xeito excepcional pola súa boa conducta, ata que no Código Penal de 1944 se lles recoñece esta posibilidade. Ademais, despois de rematada a guerra, se establecerá como norma para poder acollerse ó sistema de redención de pena ter superados os cursos de relixión que se impartían nas prisións.

[16]*Redención*. Organo… 19/7/41, p.4.

[17]Antonio Nadal, prólogo á obra de BARRANQUERO, E.; EIROA, M. e NAVARRO, P.: *Mujer, cárcel y franquismo. La prisión provincial de málaga (1937-1945)*. Imagraf, Madrid, 1994.

[18]Patronato Central para la Redención de las Penas por el Trabajo. *La obra…* op. cit. pg. 65.

[19]*Redención. Organo…* op. cit. 13/2/1942, pg. 1

[20]Neste senso cabe entender o emprego de man de obra penal para poñer de novo en explotación a mina de mercurio de Almadén que, de inmediato, pasaría a converterse nunha das poucas fontes de divisas con que podía contar o Novo Estado na inmediata posguerra.

[21]Patronato Central para la Redención de las Penas por el Trabajo. *La obra...* op. cit. px. 65. Aínda que, para 1942 este problema xa desaparecera como consecuencia das diferentes medidas de excarceración, permanecendo escaso número de obreiros especializados na minería, obrigando ó Padroado a recorrer ó "examen directo por las empresas concesionarias del personal no especializado", segundo se sinalaba en *Redención* o 13/2/1943.

[22]*Ibídem*. px. 71. Aínda que con posterioridade estas cantidades se destinan, cando menos en apariencia, a outra finalidade: o "sostenimiento y educación de hijos desvalidos de reclusos".

[23]PATRONATO CENTRAL para la Redención de las Penas por el Trabajo. *La obra...* op. cit. px. 65.

[24]A.H.P.OU. Fondo Prisión Provincial. Destacamento Penal de Minas de Casayo. Caixa 13.040. Copia do escrito de concesión dos reclusos remitida á Prisión Provincial de Ourense con data 19/9/1942.

[25]*Ibídem*. Informe remitido polo Director da Prisión Provincial ó Padroado Central para á redención das penas polo traballo con data 30/9/42.

[26]*Ibíd*. Acta de Visita con data 18/02/43. No mesmo senso, ó longo dese ano e o seguinte, insisten todos os informes que se conservan.

[27]A.H.P.OU. Fondo Prisión Provincial. Destacamento Penal de Minas de Casayo. Caixa 13.040. Autorización que se outorga despois dunha visita do Director Rexional de Prisións o 18/2/43.

[28]Aínda que a constatación da existencia deste tipo de sancións pon en evidencia o alcance real do proceso de adoutrinamento, xa que, como queda sinalado, os traballadores-reclusos eran escollidos entre os menos perigosos, aqueles que amosaban unha actitude máis sumisa, e ademáis esixíase superar unha serie de probas de contido fundamentalmente ideolóxico.

[29]*Ibídem*. Escrito dirixido á Dirección Xeral de Prisións con data 26/4/43.

[30]A.H.P.OU. Fondo Prisión Provincial. Destacamento Penal de Minas de Casayo. Caixa 13.040. Acta de Visita de 2/3/44.

[31]*Ibídem*. Acta de visita de 18/2/43.

[32]*Ibíd*. Informe Médico con data 15/5/44.

[33]No intre en que remata a guerra mundial se estaba traballando no tendido da liña eléctrica, así como iniciando a construcción dunha vía de ferrocarril dende a mina á localidade de sobradelo. TERRON DE MENDAÑA, T.: "El estraperlo del volfram en las minas de Casayo", en *Cadernos do Instituto de Estudios Valdeorreses*, nº 7, I.E.V., O Barco de Varldeorras (Ourense), 1989, px. 147.

[34]CASTRO VOCES, A.: "Vilanova do Bolo y el Wolframio", *La Voz de Galicia*, 28/VIII/1999, pg. 44.

[35]TERRON DE MENDAÑA, T.: *op. cit.* px. 143.